

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/382742959>

Kuklus plaušamolio plytų žavesys. Esė apie paveldą ir estetiką

Article · August 2024

CITATIONS

0

READS

27

1 author:

[Almantas Liudas Samalavicius](#)

Vilnius Gediminas Technical University

230 PUBLICATIONS 134 CITATIONS

SEE PROFILE

KUKLUS PLAUSAMOLIO PLYTŲ ŽAVESYS

Esė apie paveldą ir estetiką

Viename iš šio eseistinių svarstymų ciklo tekstų esu pabrėžęs, kad nuo senovės laikų vienas svarbiausių architektūros aspektų buvo medžiagiškumas, susijęs su labai plačia, estetiškai reikšminga pojūčių skale. Išstisus tūkstantmečius kurdamas savo gyvenamąją aplinką *homo faber* kuo puikiausiai suvokė, kad kiekviena statybinė medžiaga kuria savitą, išskirtinę, nepakartojamą pastato, jo vidaus ir aplinkos atmosferą. Ar statinys bus šiltas, ar šaltas, įkūnys ilgaamžiškumą, tvarumą, ar priešingai – trapumą, laikinumą, sukeldamas visiško efemeriskumo pojūtį, priklauso nuo medžiagų pasirinkimo. Puikiai žinoma, kad statyboms dažniausiai būdavo naudojamos konkrečiame regione ar apylinkėje gausiau randamos gamtinės medžiagos, neretai nulemdavusios ne tik pastato struktūrą, pavidalą, formas, bet ir spalvinę išraišką.

Praejusio amžiaus pradžioje moderniosios architektūros sąjūdis metė iššūkį išstisus tūkstantmečius puoselėtoms senosioms statinių projektavimo ir statybos tradicijoms. Pirmosios architektūrinio modernizmo mokyklos, pavyzdžiui, Bauhausas veikė panašiai kaip visi ezoterinę žinią perduodantys bendraminčių būreliai – savo mokytiniams modernizmo „žyniai“ primygtinai kalė tik jiems vieniems žinomus projektavimo principus, ragino pasitelkti ne akmenį, medį ar plytas, bet medžiagas, siejamas su naujomis, neva pažangiomis technologijomis, – tai stiklas, betonas, gelžbetonis, kiek vėliau ir visa naujų sintetinių statybos medžiagų „paletė“. Beje, nei stiklas nei betonas nebuvo joks modernių laikų atradimas. Stiklo

gamybos užuomazgos siekia kelis tūkstančius metų, o Mesopotamijoje ir Senovės Egipte šių medžiagų technologijos buvo pasiekusios ganėtinai aukštą lygį. Ne ką naujesnė statybos medžiaga yra ir betonas – archeologai betoninių grindų liekanas yra aptikę senovės Graikijos gyvenvietėse, datuojamose antruoju tūkstantmečiu prieš Kristaus gimimą. O senovės Romos imperijoje ši medžiaga buvo ne tik gerai žinoma, bet ir dažniausiai naudojama, statant objektus, turinčius išlaikyti dideles apkrovas – tiltus, arkas, kupolus... Tiesa, romėnai suvokė ne tik struktūrines šios medžiagos galimybes, bet ir estetinį jos ribotumą, tad betoną naudojo labai saikingai.

Naujojo tikėjimo jėzuitai (taip ankstyvuosius architektūros modernistus pavadino žinomas anglų architektūros istorikas) su neregėtu uolumu savo mokiniams kalė į galvas, kad kuriant „ateities“ architektūrą, būtina atsisakyti visko, kas iki šiol dėstyta architektūros mokyklose ar dar anksčiau perteikta architektų dirbtuvėse. Laiko dvasia (*zeitgeist*) esą reikalauja atsisakyti bet kokių kadaise neginčytinai ar universaliais laikytų architektūros kūrimo principų. Netrukus buvo pasiūlyti laiko dvasią esą atitinkančių naujų dogmų rinkiniai. Bene plačiausiai nuskambėjo ir moderniosios architektūros kryptį iš esmės nulėmė šveicarų kilmės prancūzų architekto, plačiai žinomo Le Corbusier pseudonimu, „*dešimt punktų naujai architektūrai*“. Šiomis dogmomis, griežtai atmetusiomis tradicijas ir nuskurdinusiomis architektūros raišką, iki šiol vadovaujamasi net atokiausiuose globalizuojamo pasaulio kampeliuose.

Požeminis vandens kanalas (qanat)

Vis dėlto medžiagiškieji miestų pavidalai, nepaisant skambios, revoliucingos modernistų retorikos, keitėsi lėtai. Modernizmo stilistika architektūroje ėmė aki-vaizdžiau dominuoti po Antrojo pasaulinio karo, tačiau medžiagiškumo atžvilgiu ankstyvieji modernistiniai statiniai dar nesiorientavo į vėliau industriniais principais pradėtą projektuoti gyvenamąją aplinką. Kai kurie iš jų išlaikė bent jau vizualines sąsajas su rankų darbo gaminiais, tačiau vadinamasis Tarptautinis stilius, o vėliau įvairios *hi tech* atmainos iš esmės pakeitė šiuolaikinių miestų fizionomiką. Didmiesčiai abipus Atlanto ėmė vis labiau panašėti tarpusavyje ne tik dėl jų centuose iškilusių dangoraižių, kitų aukštybinių pastatų sankaupos, bet ir dėl industrinių formų, mechaniskų pavidalų – įsigalėjo kubai, trikampiai, ovalai

su vienodais, slidžiais, nepermatomais stiklo arba nugludinto betono paviršiais.

XX a. antrojoje pusėje architektai šalia kitų dalykų ėmė atvirai demonstruoti abejingumą, netgi panieką statinių medžiagiškumui ir su juo siejamoms prasmėms bei atspalviams. Pastaruoju metu padėtis šiek tiek keičiasi – labiau domimasi tradicinėmis statybos medžiagomis, juoba kad tvarumo kursas, kuris tampa viena svarbiausių šiuolaikinės architektūros krypčių, verčia domėtis ne tik naujaisiomis statybų technologijomis, bet ir senųjų, užmirštų, į parašes išstumtų tradicinių medžiagų galimybėmis. Sustiprėjus architektūros fenomenologų mokyklai, daugėja autorių, gvildinančių žmogaus kūno reakcijas į architektūrą ir dirbtinę aplinką. Statinių medžiagos, jų ypatybės tampa ne vien technologinių, bet ir filosofinių, psichologinių, estetinių refleksijų objektu. Nathanielis Colemanas skvarbių įžvalgų sklidinoje knygoje „Medžiagos ir prasmė architektūroje“ rašo: *„Dėl savo kuklumo, materialinių savybių, galutinio dydžio ir ryšio su duonos kepimu plyta yra apvaldoma fiziškai ir psichologiškai. Panašiai kaip duona maisto, plyta yra pastato pagrindinis elementas. Ilgalais patrauklumas neatsiejamas nuo medžiagos savybių, terakota, degta žemė, apima visus keturis elementus – ugnis (karšta ir sausa), oras (karštas ir drėgnas), vanduo (šaltas ir šlapias), žemė (šalta ir sausa). Kadangi tenkina pagrindinius pastogės poreikius, plyta yra senesnė už rašytinę istoriją – pirmą kartą pagaminta vėlyvojo neolito laikais (9 000–5 000 m. pr. Kr.). Ilgas naudojimas, platus pritaikomumas rodo žemiškąją plytų kilmę (humusas, žemė, grindys). Be to, turi tą pačią etimologinę šaknį – humanus (žmogus, žmonės, žmogiškas, kultūringas, rafinuotas). Nenuostabu, kad mituose žmonės, kaip ir plytos išdegami iš molio.“¹*

Tačiau anksčiau už degtas atsirado plaušamolio plytos, neretai vadinamos purvo plytomis. Jos gaminamos iš molio, smėlio ir vandens mišinio, dedami šiaudai, pelai, kiaušinių lukštai, kai kurie kiti ingredientai – priklausė nuo regione įsigalėjusių gamybos tradicijų. Artimuosiuose Rytuose ši paprasta, lengvai pa-

gaminama statybinė medžiaga buvo naudojama ištisus tūkstantmečius. Kai kuriose Afrikos ir Azijos šalyse ji sėkmingai naudojama iki šiol. Plaušamolio plytos buvo naudojamos tiek gyvenamųjų namų, tiek sakralinių objektų statybai. Pavyzdžiui, Malyje XIII a. iš plaušamolio pastatyta garsioji *Djenne* mečetė, išlikusi iki šių dienų, dabar priklausanti Timbuktu universitetui. Naudotas nedegtas, saulėje gerai išdžiovinintas ir meistriškai apdorotas plaušamolis, paviršius kiekvienas metais užtepamas specialiu glaistu, didinančiu šios kuklios, paprastos medžiagos atsparumą ir leidžiančiu išsaugoti įstabų islamo kultūros paminklą. Šioje šalyje daugelis mečečių tradiciškai ne tik buvo, bet ir tebėra statomos iš purvo plytų lygiai taip, kaip prieš kelis šimtus metų. Deja, tiek šiame, tiek ir kituose kontinentuose sintetinės medžiagos įveikė tiek degtų, tiek nedegtų plytų dominavimą architektūroje, nes antrojoje praėjusio amžiaus pusėje pernelyg susižavėta stiklu ir gelžbetonu.

Statinių iš purvo plytų Malyje nesu matęs, ten dar nebuvau, tačiau tradicinis plaušamolio architektūros paveldas Irane padarė neišdildomą įspūdį. Jazde, kuris garsėja istorine plaušamolio architektūra, lankiausi 2018 m. pavasarį, tai antroji mano kelionė į Iraną. Tarptautinėje konferencijoje, skirtoje Irano ir Arabų šalių istorinio kultūrinio bendradarbiavimo aspektams, perskaitęs kviestinį pranešimą (kalbėjau apie persiškų-islamiškų sodų tradiciją ir estetines jų savybes), turėjau laiko pasižvalgyti po Kašano, Isfahano, Meibodo, Jazdo miestus, garsėjančius architektūros ir urbanistikos paveldu. Tradiciniai purvo plytų statiniai, jų gausa ir įvairovė Jazde padarė stulbinantį įspūdį, aukščiausios prabos architektūra sužavėjo paprastumu, kuklumu, santūrumu. Tą lėmė ne tik pastatų pavidalai, formos, dekoratyviniai elementai, bet ir medžiagos.

Jazdas laikomas unikaliu ne tik dėl to, kad tai, ko gero, seniausias iš plaušamolio plytų pastatytas ir iki šiol išlikęs miestas pasaulyje. Jis garsėja ir kitais dalykais, pavyzdžiui, čia gausu ledo laikymui ir kitoms reikmėms reikalingų cisternų (*ab anbars*). Be to, Jazdas iki šiol aprūpinamas vandeniu, naudojant senąją tradicinę požeminių vandens kanalų sistemą (*quanats*), kokia naudojosi tiek persai, tiek arabai. Jis vadinamas „vėjo gaudyklių miestu“, nes tarp dviejų nemažų dykumų – Dešte Keviro (77 km²) ir Dešte Luto (55 km²) – įsikūrusį Jazdą aušina natūrali senovinė, tačiau iki šiol nepriekaištingai veikianti ventiliacijos sistema – vėjo gaudyklės (*badgir*), o šių tradicinių aušinimo sistemų meistrai iki šiol pagrįstai laikomi geriausiais visame Irane. Klimatas šioje zonoje itin sausas, kritulių geriausiu atveju pasitaiko vos 11 dienų per metus, daugiau nei penkiasdešimt dienų kasmet mieste ir jo apylinkėse siaučia smėlio audros. Tačiau senieji Jazdo gyventojai išmoko įveikti gamtos išdaigas, sukurdami iki šiol tobulai veikiančią natūralią pastatų aušinimo sistemą – visoje miesto panoramoje stūkso „vėjo gaudyklių“ arba „vėjo rankovių“ bokštai, gelbėdami

Vėjo gaudyklė Jazde

Namo kiemas su baseinu

gyventojus nuo kaitros, ypač vasarą, kai temperatūra pakyla virš 40 laipsnių Celsijaus.

Nors praėjusiame amžiuje netrūko entuziastų, pasiūvusių „sumoderninti“ šį seną miestą, išsaugojusį ne tik autentiškus pastatus, bet ir jų kiemus bei viešąsias erdves, šie bandymai didesnės įtakos centrui nepadarė. Išsaugotas visas senojo miesto tinklas, kartu su statinių pavidalais ir medžiagomis, naudotomis jų statybai. Jazdas išsaugojo ir nepakartojamą, dykumos smėlį primenantį koloritą, kurį lėmė statyboms naudotos nedegto molio (plaušamolio) plytos ir tinkas, saugantis pastatus nuo ardančio atšiaurios aplinkos poveikio.

Jazdas buvo kuriamas tūkstančius metų, jo sąrangoje atsispindi įvairių kultūrų pėdsakai. Miestą įkūrė persai sasanidų valdymo laikotarpiu, 224–651 m. mūsų eros amžiais. Ši dinastija žlugo, prasidėjus arabų invazijai į Persijos teritoriją. Istorikų teigimu, 8-ajame amžiuje musulmonai apsigyveno Fahadano rajone, kuris dabar priklauso istoriniam Jazdo centrui. Arabų gyvenamieji kvartalai plėtėsi pietų kryptimi.² Šiuo laikotarpiu buvo pastatyti musulmonų maldos namai – *Jame* mečetė, įrengtas turgus, kvartalai buvo statomi taip, kad atitiktų islamo kultūrai priklausančių gyventojų poreikius, tradicijas, papročius. Iraną, kaip

ir daugelį aplinkinių kraštų 1221 m. užkariavo mongolai, tačiau nomadų valdymo laikotarpiu miestas nepatyrė reikšmingesnių pokyčių, plėtojosi taip, kaip iki tol. XIV a. miesto konfigūracija pasikeitė – pasak Roksaneh Rahbarianyzdo, buvo praplėsta miesto siena, vietoj anksčiau įrengtų ketverių vartų atsirado septyneri, pietų ir vakarų pusėse įveisti sodai.³ Apie islamiškų sodų tradiciją esu rašęs ankstesnėse *Kultūros barų* publikacijose.

Jazdo centro transformacijos toliau vyko timuridų (1393–1507) valdymo laikais. Miestas plėtojosi pietų kryptimi, buvo pastatytas Amirchaghmao kompleksas su mečete ir vandens rezervuaru, turgus buvo išskeltas už miesto ribų. Palaipsniui formavosi naujas miesto centras. Prekybos paki-

limas safavidų (1501–1736) dinastijų laikais lėmė, kad turgus buvo įtrauktas į besiplėtojančio miesto vidinę struktūrą, jo teritorija galiausiai susiliejo su Amirchaghmao kompleksu. XVIII a. antrojoje pusėje, jau pasibaigus safavidų valdymui, kitapus vakarinių miesto ribų įveistas Dolatabado sodas – vienas iš plačiai žinomų tradicinio persų sodo pavyzdžių, užėmęs 40 000 kvadratinį metrų plotą.⁴

Praėjusio amžiaus pirmojoje pusėje Jazdas susidūrė su nauju iššūkiu – Irane, kaip ir kitose šalyse XX a. 3-iajame dešimtmetyje prasidėjo urbanistinės modernizacijos procesai. Pirmojo šacho Rezos Shah Pahlavi'o valdymo metais (1925–1945) šalis patyrė intensyvią vesternizaciją, žengusią koją kojon su modernėjimo imperatyvais.⁵ Šachui Rezai atsisakius sosto (dėl kolaravimo su naciais Antrojo pasaulinio karo metais), įpėdiniu tapęs jo sūnus Mohammadas Reza Shah Pahlavi's (1941–1979) toliau plėtojo sparčią modernizaciją, kurios tempai ir įgyvendinimo būdai sukėlė tokį pasipriešinimą, kad kilo revoliucija, po kurios valdžia atiteko ajatolai Khomeiniui.

Trečiajame dešimtmetyje prasidėję urbanistinės pertvarkos procesai padarė Jazdai bene didžiausią poveikį. Rahbarianyzdas rašo: „1930 m. prasidėjo

fundamentalūs miesto vaizdinio pokyčiai. Modernizmo principų taikymas urbanistinei struktūrai ir projektavimui, neparengus infrastruktūros, pavyzdžiui, naujų gatvių įrengimas, ardė senąjį miesto audinį. Besivystantys Irano miestai bendrųjų planų dar neturėjo, apsiribojo gatvių žemėlapiais. 1933 m. Irane priimtas įstatymas, reglamentuojantis kelių tinklo plėtrą, laikomas urbanistinės miestų pertvarkos pradžia. Atitinkamai gatvės buvo pristatomos kaip svarbiausias fizinės užstatymo formos elementas. Tai buvo svarbiausias žingsnis, kurį Reza Shah žengė, modernizuodamas Irano miestus. Naujos gatvės buvo platesnės, ilgesnės ir tiesesnės.“⁶

Valdant antrajam (ir paskutiniam) Irano šachui, urbanistinės modernizacijos programa buvo tęsiama. Plėtojant Jazdą, buvo nutiestos naujos gatvės, dalis jų kirto senąjį urbanistinį audinį. 6-ajame dešimtmetyje atsirado naujų vakarietiško tipo (atvirų) parkų. 1993 m. priimtas bendrasis miesto planas ir vėliau prasidėjusios privačios bei valstybinės iniciatyvos padėjo išsaugoti istorinį Jazdo senamiestį,⁷ kuris 2017 m. įtrauktas į UNESCO pasaulio paveldo miestų sąrašą.

Nors XX a. vykdyta šalies modernizacija transformavo tradicinę miestų sąrangą, Jazdui pavyko išsaugoti nemažą senosios urbanistinės struktūros dalį ir architektūros paveldą. Kaip įprasta šiame regione, senamiestyje dominuoja aptverti gyvenamieji namai, kiekvienas turi savąjį vidaus kiemą. Tokia namų struktūra Jazde iš esmės mažai keitėsi nuo pat XI a. Kaip teigia Irano architektūros tyrinėtojai, šalies gyvenamųjų namų raidai poveikį darė trys veiksniai. Vienovė, introvertiškumą, glaudžius sąlyčius su gamta lėmė religiniai įsitikinimai. Antra vertus, gyvenamųjų namų struktūrą iš dalies diktavo agrarinės visuomenės poreikis juose laikyti gyvulius ir žemės ūkio produkciją. Trečia, statinių architektūrinė sąranga atliepia specifinį krašto klimatą – būtina turėti patalpas, kurios kiekvienu metų laiku galėtų atitikti skirtingą paskirtį.⁸ Tyrinėtojai priduria: „*Miesto namų planai retai būdavo statmeni, jų sienas formavo isto-*

Jazdo senamiestio gatvelė

rinis gatvių tinklas ir nuosavybės modeliai.“⁹ Statant namus, vidaus plotus aptveriant siena, paisyta, kad kiemui užtektų ir saulės šviesos, ir pavėsio.

Ištisas dienas vaikštinėjant po Jazdo senamiestį, plūste užplūdo išpuodžiai, kuriuos sukėlė iš pirmo žvilgsnio labai paprasta, neįmantri, kone namudinio pobūdžio architektūra. Nepamirškime, kad nemažą šio miesto statinių dalį suprojektavo anaip tol ne profesionalūs architektai, bet statybos įgūdžių turintys, tradicinius statybos būdus puikiai išmanantys gyventojai. Tai namudinė architektūra *par excellence*, liudijanti, kad nuo seniausių laikų žmonės gebėjo statyti ir pasirūpinti gyvenimui tinkama aplinka nepalyginamai geriau negu didžiuma praėjusio amžiaus architektūros profesionalų,

Jazdo senamiesčio gatvelė

kurie projektavo tokius namus, kokiais dygėjosi, kokių atvirai neapkentė daugelis jų gyventojų.

Beje, pradėdant atsikvošėti nuo architektūrinio modernizmo pagirių, tampa vis labiau akivaizdu, kad tradiciniai plaušamolio pastatai yra puikiai pritaikyti atitinkamam klimatui. Tvarumo tyrinėtojai pabrėžia: „Plaušamolis ir purvas pasižymi dideliu terminiu pajėgumu, o tai svarbu, nes lauko kaitra per plaušamolio namų sienas ilgai smelkiasi, kol patenka į vidaus erdvę. Tai gali trukti maždaug aštuonias valandas, vadinasi, per dieną įkaitusios sienos šildys namus naktį, kai temperatūra lauke nukrinta. Esant kritinėms sąlygoms, namai statomi po žeme arba kalvų širdyje, todėl juos mažiau paveikia nepalankios oro sąlygos.“¹⁰ Tačiau tai anaip tol ne vienintelės ypatybės, būdingos tokio pobūdžio tradicinės architektūros pastatams, vis dažniau tampantiems

tvarumo tyrimų objektu. Gausėja įrodymų, kad tokie genialūs išradimai kaip vėjo gaudyklės galėtų būti kuo puikiau naudojami ir šiuolaikiniuose pastatuose, jeigu iš tikrųjų būtų siekiama, o ne vien kalbama apie tai, kad turėtų būti statoma vis daugiau pastatų, suvarančių kuo mažesnę energijos kiekį.

Kita vertus, nė kiek ne mažiau už statinių kaštus, energijos sąnaudas, kuo pastaruju metu imama, regis, vis nuoširdžiau rūpintis įvairiuose pasaulio kampečiuose, svarbus ir estetiškas aspektas. Tokių miestų kaip Jazdas architektūra stulbina darnos ir vienybės įvaizdžiu. Tradiciniai plaušamolio pastatai, nepaisant jų paskirties ir simbolinės vertės, nesistengia nustelbti vienas kito, nedemonstruoja įžūlios paniekos aplinkos kontekstui, tokios būdingos architektūriniam modernizmui ir jo avatarams. Tradicinės architektūros pastatai Jazde kuo puikiau sugyvena ir su savo kaimynais, ir su gamta.

Tradicija gali daug ko pamokyti, daug kam įkvėpti, tačiau tik tuo atveju, jei užtenka noro ir valios atsikratyti architektūros paradigmos, kuri žalinga ir toksiška, nes grindžiama abejotomis „naujovėmis“. ■

¹ Nathaniel Coleman. *Materials and Meaning in Architecture*. London: *Bloomsbury*. 2020, p. 191.

² Roksaneh Rahbarian Yazd. The emergence and evolution of Yazd city, Iran: From a concentric planned to sectoral model. *Cities*, no 124 (2022), p. 3.

³ Ten pat, p. 4.

⁴ Almantas Samalavičius. Vandens geometrija islamiškojo sodo architektūroje. *Kultūros bara*. 2023, nr. 3.

⁵ Talinn Grigor. *Building Iran: Modernism, Architecture, and National Heritage*. Penzance, Cornwall: *Periscope Publishing*. 2009.

⁶ Roksaneh Rahbarian Yazd. The emergence and evolution of Yazd City., p. 5.

⁷ Ten pat, p. 10.

⁸ Mina Zolfagharkhani and Michael J. Ostwald. The spatial structure of Yazd courtyard houses: a space syntax analysis of the topological characteristics of the courtyard. *Buildings*, 2022, no 11, p. 3.

⁹ Ten pat, p. 3.

¹⁰ Parinaz Keshtkaran. Harmonization between climate and architecture in vernacular heritage: a case study of Yazd, Iran. *Procedia Engineering*, no 21 (2011), p. 432.